

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

Интеллектуал-политиктик солун

№ 92
(18054)

2011 чылдың
август 18,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

БАЙЫРЛАЛДАРНЫҢ ЭРТКЕНИ

Тыва чер аалчыларын хүндүткел-биле хүлээп алган,
төлөптүг ажил-ишчилерин алдаржыткан

Байырлыг хурал

"ДОКУЛЧАК АК ӨРГЭЭГЕ"

Август 13-те Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии
ыңга Тыва Арат Республиканың тургустунганын-
бээр 90 чыл оюнга база Наадымга тураскааткан
лыг хурал болуп эрткен. Ол Россияның болгаш
ның ыдык ырлары-биле ажиттыңган. Тыва
убликаның Дээди Хуралының (парламентизиниң)
11-де хүлээп алганы чаа ыдык ырызы "Мен —
мен" уран чүүлдүң тозан аът долганып четпес
лчак ак өргээзинге" Аяна Монгуштуң дирижер-
Тываның национал оркестриниң хөгжүмчүлө-
күсселдези-биле бир-ле дугаар хөй чон мур-
чаңгыланганы ол. Кежээниң башкарыкчылары,
трның артистери Шеңне Шойун биле Саян Дем-
тыва, орус дылдарга, шүлүктөй аарак, көрүкчү-
биле амырлашкаш, Тываның Чазааның Даргазы
ан Валерьевич Кара-оолга сөс берген.

Аалчывыска Хүндүлүг атты тыпсып турары.

Даргазы Ш.Кара-оол
аалчыларынга, малчын-
айыр чедирип, Тываның
аалчыларга каксы таныш-
оон кол-кол черлеринге
Тыва Арат Республиканың
нарынга болгаш бот-до-
күрүне болуп хевирлетти-
улул рольду ойнаан сура-
дингир кижилери Хүн ноян
дыргы, И.Сафьяновтуң
чоргаарал-биле адап,
хамаарыштыр мынчаар
н: "Чуртувустуң бурунгаар
ези, чечектелишкени
рээниң чамдыын берип,
чи күжүн үндүрүп чораан
вистин доозазынга өөрүп
ишкенин тураскаалын
өөгүнүң арыннарын утпас
с чугула. Ол дээрге чон-
уразын, езу-чаңчылдарын,
үндүлээри болур". "Бот-
н күрүнениң арга-дуржул-
дип алгаш, бистиң бурун-

гуларывыс боттарының национал
хүрээлелинге дугланып албаан.
Оларның делегейниң делгемне-
ринче үнөр, улуг чурттуң кезии бо-
лур күзели салгалдарының келир
үези дээш сагыш човаашкыны бо-
луп турган".

Чазак Даргазы Ш.Кара-оол ба-
йырлыг хуралга Россия Федера-
циязының Президентизи Д.Медве-
девиниң август 9-та "Россия биле
Тываның каттышканының болгаш
Кызыл хоорайның туттунуп эгелээ-
ниниң 100 чыл оюн байырлаарының
дугайында" Чарлыкка ат салганы
Тываның келир үезинге чугула
рольду ойнаар дээрзин база катал
демдеглээн.

Дараазында Россия Федера-
циязының Президентизиниң Сибирь
федералдыг округта Бүрүн эрге-
лиг төлээзи Виктор Толоконский
сөс алган. Ол Россия Федерация-
зының Президентизи Д.Медведев-
тин байыр чедирген телеграммасын

Эки турачыларның салгалдарына өгбелериниң
орденнерин тывыскап

номчааш, бодунуң өмүнээзинден
база тыва чонга эртип турар улуг
байырлалдар таварыштыр аас-ке-
жикти күзээн. База ол ышкаш чаң-
гыс чер-чурттуувус, Россияның он-
за байдалдар сайыды С.Шойгунуң
байыр чедиришкенин чон адыш
часкап, хүлээп алган.

Тываның үлетпүр талазы-биле
сайзыралыңа улуг үлүг-хуузуң
кирип чоруур В.Толоконский
Ада-чурттуң дайынының бирги
чергезиниң орденнерин 3 тыва эки
турачылар, 4-кү эскадроннуң 31
дугаар аъттыг шериг полугунуң 8-
ки Морозов аттыг гвардейжи дивизия-
зының дайынчылары чораан
Сат Бүркей, Дөнгүр-Кызыл Хо-
валыг, Түметей Оюн оларның чок
апарганының соонда чоок кижиле-
ринге тывыскап. Пулемет взво-
дунуң командири, улуг лейтенант
Сат Бүркейниң Орденин оон
уйнуу Нонна Чадамба, а пулеметчу
Түметей Оюнуң шаңналын чээни
Владимир Каң-оол хүлээп алыр
аас-кежиктиг болганнар. Станок-
тут пулемет шыгаакчызы, улуг сержант
Дөнгүр-Кызыл Ховалыгның төрелдери оон
шаңналын Тыва Республиканың
Национал музейниң фондузунга дамчыдып
бээр деп шийтпирлээн. Ол дугайын дайын-
чының чээни Светлана Чигжит,
Орденни тыпсып турда, чон мур-
нунга аазаан.

Оон аңгыда В.Толоконский
Россия Федерациязының Президе-
нтизи Д.Медведевиниң адындан
уран чүүл адырынга кириген ачы-
хавыязы дээш "Россия Федера-

циязының алдарлыг артизи" хүн-
дүлүг атты "Тываның күрүне фи-
лармониязы" күрүнениң албан
чериниң ырының болгаш танцының
национал "Саян" ансамблиниң
ыраажы артизи Монгун-оол Дүк-
тенмеевич Ондарга, "Россия Феде-
рациязының культуразының алдар-
лыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты
Кызыл хоорайның уругларның хо-
реография шолазының директору
Раиса Стал-оолга тывыскап.

Виктор Толоконскийниң ат сал-
ганы өөрүп четтиришкенин хүн-
дүлүг чагааларыңа Ада-чурттуң
Улуг дайынының хоочуну, эки тура-
чы Вера Байлак, күш-ажылдың
хоочуннары, Социалисттик күш-
ажылдың маадырлары Дойбан
Даваа, Василий Янчат, Сүт-Хөл
кожуунуң "Алаак" көдээ ажил-
агый кооперативиниң муң малдыг
малчыны Буян Ондар, Кызыл хоо-
райның 48 тудуг эргелелиниң ча-
заныкчызы Тимур Эрелчин төлөп-
тиг болган.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.Кара-оол көдээ ажил-
агый адырынга кириген ачы-ха-
выязы дээш Суг-Бажы суурнуң
муң малдыг малчыны Семен Оюн-
га Тыва Республиканың «Шылга-
раңгай күш-ажыл дээш» медалы,
кадык камгалалыңа төлөптүг
ажыл-ижи дээш "Тыва Республика-
ның улустуң эмчизи" хүндүлүг атты
ТР-ниң кадык камгалалы болгаш
социал хөгжүлдө сайыдының бирги
оралакчызы Наталья Беспаловага,
"Тыва Республиканың алдарлыг
(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

ЧАА ТӨП

АЖЫТТЫҢГАН

Кызылдың №8 школазы-
ның чанында ийи каът, амгы үе-
ниң херекселдери-биле дерит-
тинген спорт төвү туттунган.

Август 13-те оон байырлыг
ажыдышкыны болган. Аңаа РФ-
тин Президентизиниң Сибирьниң
федералдыг округунда Бүрүн эр-
гелиг төлээзи Виктор Толоконский,
ТР-ниң Чазааның Даргазының бир-
ги оралакчызының хүлээлгезин
күүседип турар Виталий Бартына-
Сады олар киришкеннер.

Чаа спорт төвү найысылалдың
хем ол чарында микрорайонунуң
бичии спортчуларын каттыштырар.
Улуг спорт залын бирги каътта тут-
кан, ында мөгелер хүрежир ийи
чадыг бар, волейбол четкизин ас-
кан, гимнастика кылыр дериг-хе-
рекселдерни тургускан. А ийиги
каътта медицина кабинеди, тре-
нерлер болгаш методиктиг өрээл-
дер, чунар душ, тренажер залда-
ры бар.

ЧЫЛГЫ МАЛДЫҢ
БАШ САНЫ ӨЗҮП
ТУРАР

Малчыннар Наадымында
болуп турар маргылдааларның
эң сонугурунчылг бир хевирин —
аът чарыжы.

Чылгы мал адыры — Тывада
шаг-төөгүдөн бээр сайзырап кел-
ген, үнези кажан-даа чипес ажил-
үүле. Республиканың Көдээ ажил-
агый яамызының дыңнатканын езу-
гаар алырга, сөөлгү үш чыл дургу-
зунда республикага чылгы малдың
баш саны дыка дүрген өскөн, 29,5
муң баш турганындан 40 муң
четкен. Оон уламындан кожууннар
болгаш республика деңгелдиг аът
чарыштарыңа кириштирип турар
аъттарның саны чыл санында кө-
вүдөп турар. Аът федерациязының
даргазы Эдуард Дагба-Ламаның
чугаалап турары-биле алырга, ча-
рышка 400 чедир аътты киришти-
рип турары чаңчыл болуп бар
чыдар.

КАМГАЛАЛДЫ
КУШТЕЛДИРГЕН

Тывага август 12-ден 15-ке
чедир республиканың юбиле-
йинге болгаш малчыннар Наа-
дымынга тураскааткан куль-
тура-массалыг болгаш спортчу
хемчеглер болуп эрткен. А ол
үеде кем-херек үүлгедииш-
киннери бүрүткеттинмээн.

Байдалдың ыңдыг чогумчалыг
болганын Тываның ИХЯ-зының пар-
лалга албаны дыңнаткан. Корум-
чурум айтырыы республиканың Ча-
зааның болгаш Иштики херектер
яамызының онза контролонга тур-
ган.

Байырлал үезинде полицияның
300 хире ажилдакчылары хүннүн-
не хөй-ниитиниң корум-чурумунуң
камгалалыңа үнүп турган. Ол ыш-
каш иштики херектерниң муниципалдыг
килдистеринден полиция
ажылдакчыларын, улусчу дружи-
наларны хаара тудуп, хөй-ниитиниң
корум-чурумунуң камгалалын
күштелдирген.

ТР-ниң албан-езузуңуң
сайтызындан.

(Топчул. Эгези 1-ги арында).

ажылдакчызы" атты Улан-Баторда "Шонхор" школарының тренер башкызы Дамиран Бумбаярға тыва мөгелерни арга-мергежилге ак сеткилдиг өөрөдип, национал хүрештин сайзыралына ачы-хавыя-зын көргүскени дээш тывыскан.

Кежээге байырлалдарның хүндүлүг аалчылары, Россияның аңгы-аңгы регионнарындан болгаш кожа-хелбээ төрөл чоннардан төлээлер албан-езузу-биле байыр чедирип, белек-селектиг моорлап келгеннер. Хакас Республиканың делегациязындан кодээ ажил-агый сайыды Иван Вагнер байыр чедиргеш, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолга боттарының республиказының картазын найырлалдың демдээ кылдыр сөңнээн. Красноярскиниң Хоойлужудулга хуралының даргазы Александр Ус, крайның губернаторунун бирги оралакчызы — Чазак Даргазы Эдхам Акбулатов сөс ап чүве чугаалап тургаш, Тыва биле Красноярскини акышкыларга деңнеп, кончуг чоок хамаарылгазын илереткен болгаш хоорайының демир чурук-картазын белекке берген. Бурят чонну

Аалчыларның белеэ.

республиканың Улус хуралының даргазы Цыденжап Батуев баштаан удуртукчулар төлээлээн. Олар тыва чонга изиг байыр тудуп, тураскаалга Бай-Хөлүнүн (Байкал) чуруун арттырган. Новосибирск облазының культура сайыды Наталья Ярославцева сөс алгаш, чугаа кадында тыва чоннун боттарының төөгүзүңгө, культуразыңга

хумагалыын магадап ханмаанын чугаалаан. Эң-не хой санныг делегация Моолдан Убса-Нур аймактың губернатору Э.Цасихерниң башталгазы-биле национал хептерин кеткен, кадыннарын эдерткен келгеннер.

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол аалчыларыңга байырлалдарга чедип келгени

дээш чонунун мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен.

Театрның иштинге улуг концерт эртип турда, Арат шөлүңгө чыылган хой чон база Ленин тураскаалының чанында кожаштыр тургускан улуг сценага байырлалдың аян ырын, оюн-самын көрүп турган. Ол үеде Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи В.Толоконский биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол чонга байыр чедирип, аас-кежикти, чечектелишкенин хөгжүлдени күзээн.

Хуралдың ийги кезээн уран чүүлүнүн тергиннериниң байырлыг концерти ажиткан. Аңаа Моолдун алдарлыг артизи Алтан-цэцэг база Бурят Республиканың алдарлыг артистери Саян, Эржена Жамбаловтар аян ырын бараалгатканнар. Ол ышкаш Красноярск крайның опера театрының балет артистери Олеся Алдонова, Демид Зыков оюн-самы-биле бараан болган. Концерт программасында М.Кенин-Лопсанның бижээни "Буян-Бадыргының монологу. Сөөлүг шүлүктөрүн" киригени онзагай. Төөгүлүг маадырның ролун

Тываның алдарлыг артизи О.Кенчуг чараш күүсеткен.

Россияның алдарлыг адын бадыйткаанзыг Мору Ондар хоюг, өткүт үнү-бичи-нун чоргааралын оттурган, шаңналының эдилекчилериниң Улустун артизи Станислав Ириль, Тываның алдарлыг Луиза Мортай-оол "Ыраак ни" (сөзү Кенин-Лопсанның, музыкасы Олег Сарыгларны) Тываның Улустун артизи Намчылак "Дагларым" деп (сөзү А.Даржайны, музыкасы Р.Кенденбилди) ырлап, улустар аразында хөөмөй-рүкчүлери сонуургаткан. Үчүнчү концертке делегейде гир фольклор ансамбли "Хүртү", Тываның алдарлыг Софья Кара-оол болгаш үч жум оркестри дээш, өске киришкен. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Аян М.Хорлуунун тургускан тансөс чокка-ла, төөгүнүн аян ажайдып, концертти улам аян кириген. Көрүкчүлөр аалчылар дыштанып, бедикке эрткен кежээден сетки тарап чанган.

Шончалай МААТЫ

КЕЛИР ҮЕЖЕ ЧОРГААР БАСКАН МЭЭҢ ЧОНУМ

Август 14-түн хүнү. Чоннун байырлалдары ак-көк дээр дег аяс, хүннүн чырыткызы дег чылыг, черниң каазы чечектер дег элдеп эзин, чараш өңнерлиг болзун дээнзиг, агаар-бойдус безин өөрүп, чайырын чашкан онзагай хүннерниң бирээзи.

Байырлалдың чыскаалында.

Найысылалдың төп шөлүңдө кижиг дээрке кижиг. Тываның эрткен намдарында төөгүлүг болушкуннарның херечизи болур Ленин кудумчузунун эгези — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгындан эгелээш, Гагарин кудумчузунга чедир кезек черде орук шимчээшкенин кызыгаарлаан. Оң ужуру — Тыва күрүнениң тургустунганының 90 чылынга, малчыннарның республика Наадымынга база Тыва Республиканың хүнүңгө тураскааткан байырлалдың парад-чыскаалының аңаа эртеринде. Республиканың бүгү кожууннарын, найысылалдың албан черлериниң төлээлери айыраң каас чүзүн-баазын өңнерлиг тыва национал хептерин кедипкен, арыннарында өөрүшкү чайнаан, холдарында өңнүг шарлар, чечектер боодалдарын база кожуунун таныштырган кыйгырылгы хуудустар туткан Тываның интернационалчы бүгү чону байырлалдың чыскаалы-биле Тиелелге шөлүңден Арат шөлүңгө ырлыг-шоорлуг басыпкан.

Хүндүлүг олуттарда — Тыва Республиканың тургустунарынга болгаш оң бурунгаар хөгжүлдээнге улуг үлүг-хууун кириштирген алдар аттыг кижилер, күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчы-

лар база маадыр иелер, Кызыл хоорайың хүндүлүг чурттакчылары.

Каш дакпыр байырлалдар-биле Тываның хой националдыг чонунга байыр чедирери-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Виталий Бартына-Сады, Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Виктор Толоконский, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Валентин Ендан болгаш өске-даа Чазак төлээлеринден аңгыда, байырлалдың аалчылары Красноярск крайның район баштыңнары келген.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.Бартына-Сады бодунун эге сөзүңгө тыва чоннун төөгүлүг эрткен оруунун амгы төөгүзү болур Тыва Арат Республиканың үндезилетингени күрүнө тургузуун тургузуп, социал-политиктиг, экономика болгаш культура талазы-биле чаа тынышты, чаартылгалары эккелгенин демдеглээн. Ол өскертилгелерниң ачызында тыва чон боду күрүнө демдектерлиг, ыдык ырылыг, административтиг девишкээрлер үлелгелиг арбан, сумуларлыг,

кожууннарлыг апарганын чугаа-зында киригеш, республиканың эрткен, амгы болгаш келир үезинге хамаарыштыр чугаалааш, чечектелип сайзыраан республиканың чурттакчыларыңга Тыва Арат Республиканың тургустунганының 90 чылы, Республика хүнү болгаш республиканың малчыннарының Наадымы-биле байыр чедирген.

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи В.Толоконский республиканың чурттакчыларыңга каш-каш дакпыр байырлалдар таварыштыр байыры чедирип тура, Россия-биле салым-чолун холбаштыргаш, сайзыралдың оруу-биле деңге басып олурарын демдегеп, төрөөн чериниң езулуг ээлери болбушаан, келир үеже бурунгаар көргөн улуг-улуг чаартылгаларга кирип, даартагы хүнге бүзүрелдиг чурттаарлар дээрзин чугаалааш, Тыва Республиканың бүгү чурттакчы чонунга байырлалдың чаагай күзээшкенин сеткилин ханызындан күзээн.

Парад-чыскаалдың башкарык-

Чонга байыр чедирип, аас-кежикти күзээн.

чызы кожууннарны төлээлээн делегацияларны чарга чарлап, таныштырылганы эгеледи. Чыскаалдың эң бажын кожууннун төлээлери ажайдып, делегацияның кежигүннерин таныштырып, уран талантызы-биле бараалгап, байырлал шинчизин улам каастааннар. Ай,

хүн херелдиг, чараш даңгы тар кожууннарының эгелетирылгазын кылган, алда кижилери чоргаар басып чыккөргө, сүрлүг-түрлүг, чай адааргал оттуп келир. Бүрүзү бодуну-биле о дээрзи бадыйткан.

ТООЛЗУГ ТЫВА ЧОНУМНУҢ УРАН, ЧАРАШ ТАЛАНТЫЗЫН МАГАДАП...

Найыр-наадымның байырлыг чыскаалының соонда «Тыва байырлап тур» деп көргүзүг чоннун сеткил-сагыжын улам «чүглөндирген».

Байырлал концертин Тываның күрүнө филармониязының ыры болгаш танцының алдарлыг "Саянар" ансамбли бодунун оюн көргүзүү-биле эгеледи. Тыва чоннун болгаш оң уран чүүлүнүн эртинези — сыгыт-хөөмейге өпейлеткеш, танцы-самны салгын-сырын-биле аянаштыр тептерге, чаражын чүү дээр, тыва аас чогаалының бир хевири болур «Ойтулаашты» ойнавышаан, "... чинге демир удазын-нар ырлашкан, ындыг чүве кажанда-даа көрбээн бис..." дээш ырлажы бээрге, көшкүн Тывага чаа амыдыралдың эгелээни каракка ала-чайгаар чуруттунуп келир болду. Сагыш-сеткил куюмнап кээр кылдыр бадырған ырылардан, чийк адак самнап ойнаан оолдар, кыстарның талантызыңга чоргааралдан карак чажы...

Оон улаштыр Тывада чурттап турар этниктиг чоннарның төлээ-

лери, аңгы-аңгы нация о кыстар боттарының номе бараалгадырга, улуг чур сияга каттышкандан бээр чаа-ла 100 чыл болур д (Уланчызы 3-кү ары)

Танцы-самы-биле аян т...

ези 1-2-ги арынарда).

усса, чараш найырал, кады
жилге-биле угбашкылар,
ылар болу берген онзагай
он бис дээрзин бо удаада
катап бадыйткаанын онза-
ым. Ол-ла байырлалдың
инде кожа-хелбээ чыдар

Красноярк крайның аңгы-аңгы
районнарындан артистер киржи,
көргүзүлгери-биле бир онзагай
аян-шинчини кириди. Номер
бүрүзүн байырлалга таарыштыр,
байыр чедиришкенин, чараш,
чаагай күзүшкенин долган,
найырал темасы колдаан ырылар-
биле тургусканы режиссернуң

болгаш уран чүүл удуртукчузунун
чедишкенин аялы деп
үнеледим. Сеткил байын сөңнээ
чараш ырылардан көрүкчүлөр ам-
даа көкпейн, байырлалдың
концерти төнө берзе-даа, кым-даа
чаныксавайн, сандайларда
саадапкан манап олуруп калды...

УС-ШЕВЕР ЧОГААДЫЛГА. УРАН ХОЛДАРНЫҢ КЫЛБАЗЫ ЧОК

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан
эр 90 чылынга тураскааткан улустарның уран
чаадылганын болгаш каасталга уран чүүлүнүн
рааннарының "Мастерниң хуулгазын холдары"
делгелге-ярмарка хөйүнүн сонургалын хаара
ткан.

делгелге-ярмарка кижиниң
сеткилиниң байлаан, ону
чаадылганы ажылгап тур-
гуну-даа кылып, бүдүрүп
н херечилээн.

удаада мында чүгле тулган
ылыглар-биле бараалгадып
дыр деп түнелди, бодум
а, үндүрдүм. Оон башка
шеверлер, ус-дарганнар Ты-
ын булуң бүрүзүндө дээр-
пир мен. Ынчалза-даа олар-
ындыг хевирлиг делгелге-
иржилгези ам-даа мурнунда
ывышаан, делгелгеже эглип
өк-оол аттыг хөгжүм-шин
ның артыы талазында дел-
олде мастерлерниң ажил-

ын делгелге-ярмарказында
й чүүлдер-ле хөй. Тыва мал-
киге эң-не ажыктыг чүүлдер,
чак ыяштан чазаан кончук
деспилир, ус-дарганнарның
ы илбек, аъттың дериг-
елдери дээш, черле чүнү
эр. Агайларның каастаны-
мөңгүндөн шуткан сырға,
билектээш, чинчи-шурудан
чараштаан езулук чогаадыл-
ылы болур янзы-бүрү каас-
ар, үнелиг даштардан чыып
чавагаларның кандызын
эр... Бажың-балгадын каас-

таарынга ынактарга чурулганың
аңгы-аңгы хевирлерин ажылгап чу-
раан чуруктар, терезинден, туу-
жуурдан, тос картындан, чүзүн баа-
зын даштардан кылган уран кы-
лыглар ооң ээлеринден "чарлып"
чоруп, чаа ээлерин тып, садыг-
лаашкын кидин түлүк болган.

каасталга уран чо-
гаадылганын деткип,
ону хөгжүдериң
төвүн ажиткаш, ус-
шевер мастерлерни
ынаар эвилелдээш,
салгалдарны өөре-
дип эгелээн бис.
Ында хадың карты –
тос-биле кылыглар
кылыры, кожаалар-
биле чуруктар чу-
руур, терезинден,
талдан, ыяштарның
хевирлеринден
ажылдар, дарган-
наары дээш, чүү-даа
бар. Оларның ажил-

Мен бодумнуң бо чүүлүмге
аалчыларымыс – краснояржылар-
ның кылыгларын кончук сонур-
гааш, Курагинода Культура бажы-
нының социал-культура ажил-
чорудулгазының менеджери **Свет-
лана Махина**-биле каш сөс солчур
аргалыг болдум.

– Мындыг онзагай кылыг-
ларны кайда кылып, ону кажан-
дан эгелеп боттандырып эгелээн
силер, **Светлана Александровна**?

– Бистиң Курагино район уран-
шеверлер, ус-дарганнар-биле
элбек чер. Ынчангаш 2007 чылда
уран чогаадылганың "Мастерлер-
ниң чери" деп бирги байырлалды
эрттирдис. Шынап-ла, кижилер-
ниң сонургалы улуг дээрзин кир-
жикчилерниң санының хөйү хере-
чилээн. А 2008 чылда ону край
чергелиг кылдыр эрттирип эгелээн
бис. Бистиң ол байырлалымыстың
төлевилели культура адырында
Красноярск крайның губернато-
рунун грант шаңгалын ол-ла чылын
чаалап алган. Ынчангаш аңаа
«чалгынналгаш», культура одаанга

дарының кезек чамдызын көрүп
тур силер – деп, ол чоргаарал-
биле онзагай чүүлдерни көргүстү.
Өрткери база таарымчалыг –
150 рубль, ол хире өртөк-биле
ындыг онзагай чүүлдү тураскаалга
садып алыры харааданчыг эвес-
тир деп түннээш, оларның чо-
гаадылга ажилыга чедишкенин-
ни, чагып алыкчылар болгаш садып
алыкчылар хөй болурун күзүш,
оруум уламчылап чоруптум.

Чаа-Хөл, Каа-Хем, Танды, Кы-
зыл, Бии-Хем дээш, өске-даа ко-
жууннардан келген шеверлер тыва
тоннар, чеңи-чоктарны, бопук
идиктерни дээш, чүнү-даа эккел-
генин, Каа-Хем кожуунуң Сарыг-
Сеп суурда уругларга немелде
билгилер төвүндөн Т.Керимованың
аргаан паннолары, О.Криворого-
ваның макрамеден аргыгларын
улус сонургаан. Ылаңгыя Шамба-
лыгдан Тамара Доржуевна Ондар-
ның удуртканы "Угулза" катты-
жыышкынының кылганы аът дериг-
херекселиниң садып алыкчылары
ол хүн хөй-ле болган боор.

амыдыралы-биле дорт холбаалыг
эт-септи, идик-хепти болгаш ойнаа-
рактар дээш, өске-даа чүүлдерни
кылып ап чорааннар. Уттундуруп
бар чыткан чараш чаңчылдарны
катап эгидип, ону анык-өскенге
угаадып, харын-даа амыдыралыга
катап ажылгап чоруур кылдыр
оюн-көргүзүлгү хемчеглерни
эрттирип эгелээни ол.

Эрткен чылын Кызыл хоорайга
эрткен баштайгы фестивальдың
киржикчилери чаагай сактыш-
кыннарны болгаш өөредиглиг
чүүлдерни бодунга шингээди, ону
өскелерге онзазынып дамчытка-
нындан ийикпе, бо чылгы фести-
вальга киржир чүзүлдиглерниң саны
барык чүс четкен. Кожа чыдар
Моолдун Убса-Нур биле Хобду
аймактарындан мастерлерниң
киржип турары-биле фестиваль –
делегей чергелиг чаада. Бо удаа-
да республиканың Бай-Тайга, Ба-
рыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-
Хөл, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Кызыл
кожууннарындан кидис салыкчыла-
рындан аңгыда, көшкүн чоннарны
төлээлп, Алтай база Хакас респуб-
ликадан мастерлер киржип, бот-
тарының мергежилдерин со-
нуургаткан. Оон аңгыда Крас-
ноярск крайның Курагино, Ерма-
ковск районнарындан база Заозер-
ский хоорайдан шеверлер киржип,
мастер-класстарны эрттирген.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының оралакчызы, респуб-
лика Наадымының организастыг
комитетинин даргазы В.И. Ендан
фестивальды ажыдып тура, байыр-
лалдың кол дөзү – каш янзы он-
загай шынарларлыг кидис ийиги
удаа чонну чыып келгенин демдег-
лээш, тыва кижиниң кол одаа ки-
дистен кылган докулчак ак өвүс
ам ийиги «тынышты» алган деп
демдеглээн.

ТР-ниң культура сайыды В.О.
Донгак баштаан жюри кидисти
салып, оон кандыг онзагай, чараш
продукция үнүп келирин көргүскен
ажылдарны хынаары-биле шыңгы
ажылдаан. Мастерлерниң кайызын
кандыг дээр, кижиги бүрүзү боду-
нуу-биле чогаадыкчы ажылдап
турар. Чартык шак берген үе иш-
тинде бир-ле ажылды кылып. Бо-

дум хуумда, Красноярк крайның
Заозерный хоорайдан Вера Лок-
тионова мастерниң ажилын, оон
берген кичээлин сонургадым. Ол
дүктү дыда каапкаш, катташтыр-
катташтыр чадып, өйдүктүрүп
тургаш, суй белек укчугаштарны
кылып үндүрүпкеш, элээн каш шак
негеттинер ажылдар болур
бодунуң бүдүргени моюн-ораар,
бөрт, барба, каасталгалар дээш,
солун чүүлдерни сонургатты.

Фестивальдың мөөрейлиг ке-
зээ доозулган. Мында аштыр-
ганнар чок, ынчалза-даа онзагайы-
биле шылгарааннарны жюри хөйге
таныштырып, шаңналдарны тывыс-
кан. Кол шаңнал – 50 муң рубльди
Мөңгүн-Тайга кожуунуң төлээ-
лери "Тулган өг" деп номинация-
биле чаалап алды. "Тулган мастер
класс" дээш шаңналды Моолдун
Убса-Нур аймааның делегациязы
алган. "Онзагай таныштырылга"
дээш акша шаңналы чөөн-хемчик-
чилерде барды. "Кидистен уран
чогаадыкчы тулган кылыглар"
дээш Алтай Республикадан келген
үш кыс национал чараш хептерни
белеткээни дээш чаалап алды.
Оон-даа чараш, онзагай тыва на-
ционал хептери дээш мөңгүн-тай-
гажылар "Тулган национал кос-
тюм" шаңналды алган. Барыын-
Хемчик кожуунда "Тос-Эртинэ"
төвү "Кидистен онзагай суй белек"
деп шаңналга төлөтпиг болган. "Ки-
дистен тулган кылыглар" деп шаң-
налды Шончалай Донгаржапка
тывыскан. А бай-тайгажыларга
"Дүк салырын кадагалап, ону
катап эгиткени" деп тускай
шаңналды тывыскан.

Фестиваль бодунуң мурнунда
салган сорулгазын күүсеткен. Чон-
нар аразынга кады ажылдажылга,
демнежилгениң оруу ажыттынып,
дүктен, кидистен кандыг онзагай
чүүлдерни бүдүрүп болурун ара-
разында дуржулга солчулганы
биле чедип ап, ус-шеверлерниң
кичээлдеринден чаа, солун өөре-
дилгени алганын маңаа демдеглед
каайн.

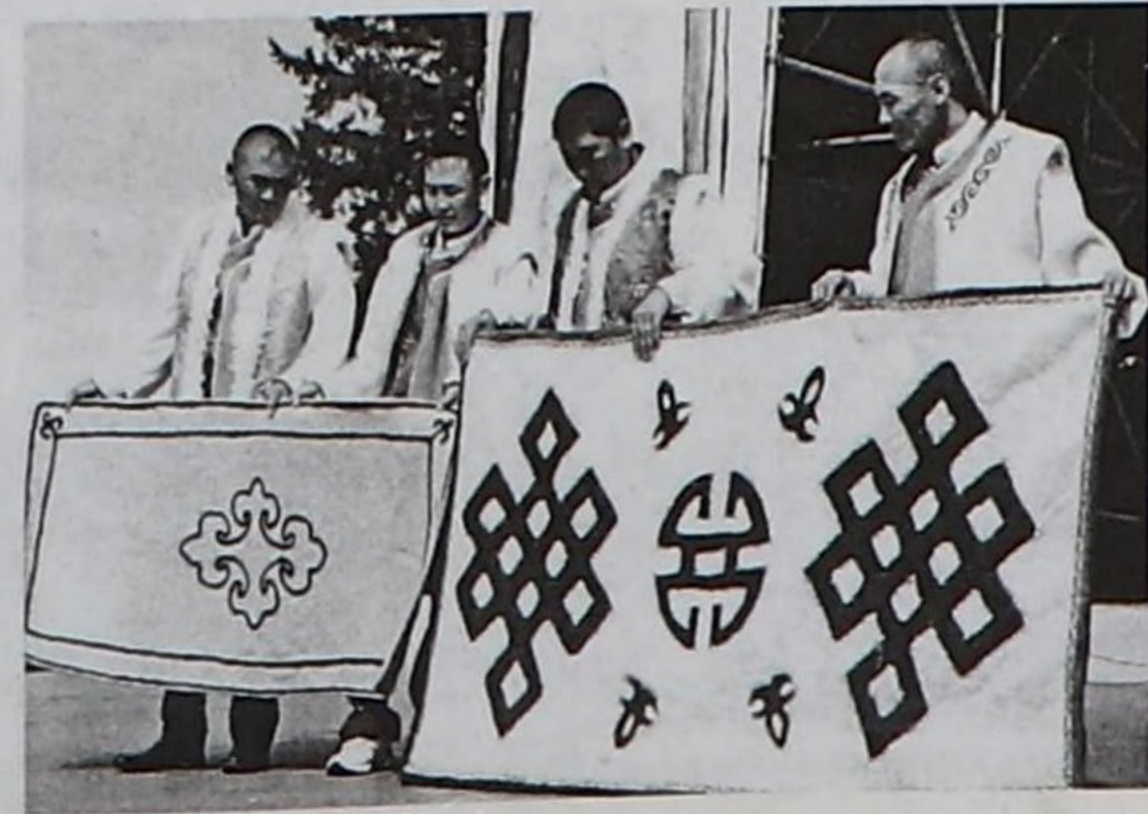
Айлаң МОНГУШ.

Байырлалдардан чуруктарны
Чингис СААЯ тырттырган.

КИДИСТЕ — АМЫДЫРАЛДЫҢ ХЭЭЛЕРИ

Шак-ла ындыг онза-
й, чараш аттыг байыр-
лды Тыва Республи-
каның Культура яамы-
бо чылын ийи ду-
ар август 14-түн хү-
нде эрттирген.

спублика байырлалдары-
ергелештир бо фестивальды
ип эгелээни уткалыг. Тыва
н бурун шагдан ижеп келген
ен тыгылган ажил-ишчи
лалдың бирээзи-дир деп,
хуумда, санаар мен. Чүге
зыраан тос чүзүн малындан
алгы-кежи, дүгү-чөөгү-биле

...ДЫҢНАЗЫН ДЭЭШ, КӨРЗҮННЕР ДЭЭШ...

Малчыннар съездизи

Бо чылын Наадым мурнунда ТР-ниң Чазаа республиканың муң малдыг малчыннар клувунче кирериниң чурумун бадылаан доктаалды хүлээп алган, ынчангаш бо чылын Наадымда малчыннар съездизи онза көдүрлүүшкүнүг байдалга эрткен. Кожууннарда чемпион малчыннарның даңзызын солунувуста парлаан бис, ынчангаш оларны маңаа катап адавазын чөпшээрер көрүңер. Хурал мурнунда кожууннарның делегацияларын четчелээш, хуралды эгелээн.

Бир дугаарында хуралдың даргазы ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак:

— 90 чыл бурунгаар бо үеде Танды кожуунунуң Кочетов суурга тывага күрүнени тургусканының дугайында хурал болуп эрткен болгай. Ол хуралдың ужу-дузазы тыва кижиниң медресинге дыка улуг салдарлыг болганын демгелес аргажок. Тыва үжүк-бижик тыптып, кыска хуусааның дургузунда улуг назылыг өгбелерден эгелээш, ол бижикти өөренип алган. ТАР-ның 90 чылынга республиканың малчыннар съездизин ажиткан деп чарлаарын чөпшээрер көрүңер — деп чугаалааш, съездизиниң эртериниң чурумун таныштыргаш, саналга комиссиязын тургузуп алырын саналдаан. Хүн чуруму-биле таныштырган соонда ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыды Арис Маадыр-оолович Сааяга сөстү берген.

— Республиканың көдээ ажил-агыйының ажилдакчыларының 4-кү шуулгааны-биле, ТАР-ның 90 чылы-биле байыр чедирип тур мен. 90 чыл бурунгаар Тургузукчу хуралды эрттирип, бот-догуннаан күрүнени тургусканы тыва черниң хөгжүлдээнге улуг рольду ойнаан. Шуулганың хүндүлүг ажилдакчылары! Көдээ ажил-агый барааннарын бүдүрер талазы-биле республиканың көргүзүү, сүт болгаш дүк бүдүрүлгези 2010 чылга деңнээр, өзүлдегил, а эът бүдүрери эрткен чылдың деңнелинде хевээр. Сүт бүдүреринге Танды, Барыын-Хемчик кожуун, эът бүдүреринге Бии-Хем, Барыын-Хемчик кожуун, бода мал өстүреринге Тожу, Сүт-Хөл, шээр мал өстүреринге Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожуунунуң ажил-агыйлары эки көргүзүлгелериг болган.

Республиканың малчыннары 100 башка онааштыр 85-тен 130 ажыг баш чаш малды ап, эки көргүзүлгелерни чедип ап турар. Эң

эки көргүзүгнү 100 башка онааштыр 135 баш малды алгаш, «Мөген-Бүрен» КУБ-туң Артыш Салчак, Мандан Орлан 130 башты, «Бай-Хөл» КУБ-тан Аңчы-оол Очур-оол, Бай-Тал КУБ-тан 120-125 башты Чечек Куулар алгаш, тилекчилерниң санынче кирген.

Республиканың экономиказының кол адыры көдээ ажил-агыйның мал талазы-биле деткимчени бүгү талазы-биле көргүзүп, республика бюджетинден (174 млн. рубль) болгаш федералдыг казактың күүсекчи органнарындан (50 млн. рубльди) генофондулуг мал бажын өстүреринге акша-хорөңгилерни аңгылап берип турар.

Республиканың көдээ ажил-агый адырының көргүзүлгелери-биле сайыт таныштырып турда, чаш-даа келген. Өл чашка, хаттыг чыварга ажилдап өөрөнгөн малчыннар олуруп артып калган. Бистер, хоорайга чурттап амдажый бергеннер, кожууннарның өглеринче «дезитивис».

Съезд мал ажил-агыйының чидиг айтырыгларын чугаалажып, шиитпирни үндүргөн.

Уксаалыг малдар делгелгези

«Чемпион».

Көдээ иштиң хоочуннары.

Өглер хоорайына чедип кээр-ге-ле, теве алгызы кайы ыракта кижилерниң кичээнгеин бодунче хаара тырта бээр. 195 см бедик, 810 кг деңзилиг хову «корабли» чылда 9,7 кг дүктү бээр чүве-дир. А кыс теве оон оранчок чавыс көстүр, 189 см, ол 535 кг деңзилиг, 7 кг дүктү чылда бээр. Ол Баян-Кол КУБ-туң тевези болду.

Бызаа дег кошкарны көөрге безин сүрлүг. «Кызыльская» бүдүрүлгениң кошкарлары 105 кг, 97 кг, бир харлыг хой 43 кг, шыраан канчаар. Мыйыстары безин бир тускай, коргунчуу аажок көзүлдү. Мал бүрүзүнүн дужунда малдың уксаазының

дугайында сертификатты аскан. Бичии уруглар-даа, улуг улус-даа делгелгеде кээп, республикада хамаанчок, Сибирьниң делгелгелериниң чемпионнарын кээп көрүп турдулар.

Өглер хоорайжыга-жының ажыдышкыны

Солунга парлаан чурум езугаар Кызыл кожуунунуң Тос-Булак деп черде өглерни типкен, кандызын чок дээр: моол-даа өглер бар-ла, ыяжының эр-бенниг черин чедир хоюглавааны-даа бар, ыяшсыг чыды хевээр боттарының кылганы хевирлиг өглер-даа бар-ла. Өглер иштинде дериг-херекселдер база ыңдыг янзы-бүрү.

«Наадым-2011» байырлалының өглер ажыдышкынының езулалына тук көдүрер эргени бо чылдың чарыжына тилекчи болган Кызыл хоорайың чагыргазына берген.

Республиканың муңчуларына тускай шынзылгаларны тывыскан. Бир дугаар шынзылганы Тываның ат-сураглыг кижилериниң бирээзи, эки турачы, муң малдыг маадыр ие Вера Чүлдүмовна Байлакка тывыскаш, кожааны баглап берди.

Көдээ ажил-агый адырының он ажилдакчыларына күрүне шаңналарын тывыскан.

Спортчу маргылдаалар

Ча адаарына 40 ажыг эр болгаш кыс спортчулар киришкен. Эр улустуң аразына Кызыл хоорайдан Раиса Сергеевна Тутатчикованың белеткээн спортчузу Юрий Монгуш, кыс уругларның аразына 23 санны алгаш, Ая Саржат-оол «Наадым-2011»-ниң чемпионнары болган. Мында Танды, Сүт-Хөл кожуундан спортчулар найысылалдың спортчулары-биле ачыр-дачыр тутчуп турарына өөрүвес аргажок. Ат-сураглыг тренер Евгений Тутатчиковтан маргылдааның дүрүмнерин, эртип турар байдалын, уругларының уругларындан ча спортунда кижип турар кижип бар ирги бе деп сонуурган айтырымга, мында диди:

— ССРЭ үезинде спорт күш-культураже дыка улуг салып турган. Кезек үеде чысуларай берген-даа Шолбан Кара-оол, сонуургалдыг кижип спорттун сайзыралынче салыр удуртукчу-дур көрүп тур мен. Ам мында командалар бар. Кожуун база шыырак спортчулар тур. Тандының дөрт спортчулары Кочетов байырлал чыскаалына кибиле мында кижип келген ынчалза-даа демисел чидик. Салгал Достай 11 харлыг, спортунга сонуургалы бар, лиг чорду. Үе көргүзе бээр, деп бодаар-дыр мен. Дуу караларның ортузунда өңнүг бөмбүк 3 сан, ногаан көк 1 санга онаажыр. 16 кат арганы бээр, оон нийти санын үндүрер — дуржулгалыг тренер чугаа.

Даш көдүрериниң талаз маргылдаа база солун э. Баштай чүгле сес спортчу бижиткен турган болза, мар үезинде кижипчилер удур жип-ле турган. 129 кг, 131 кг, 140 кг даштарның доскаарларны салган. 5 мин дургузунда спортчу даш деңизиниң аайы-биле чиде эгелээш, доскаар кырынга ла, дараазында дашты кел ужурулуг. Бо талазы-биле Сүт-Хөлден мөге Вячеслав гушка онаажыр. Ол 67 с дургузунда 123 кг, 129 кг, 143 кг дөрт дашты көдү доскаарлар кырынга четтигипкен кижип чүве-дир.

Бир дугаарында спорт хоочуну 57 харлыг Алек Сандак үңгеш, дискет чед дүргеш, шыдавайн барды. хоорайдан 31 харлыг Родио бир дугаар дашты бир м чедирбейн көдүргеш, до кырынга салгаш, ийи д дажын көдүрүп шыдавайн Кандыг спортчулар чок дээр кезии — кожуун, республик гелиг янзы-бүрү маргылдаал идепкейжилери, хоочун Шупту-ла бир дугаар даш көдүрүп шыдавадылар. К күзелдиглер чок апаарга, «ның эң күштүг кижизи» деп 2010, 2011 чылда чаалап спортчу үнүп келди. Ол-ла с пауэрлифтинг талазы-биле гылдаага база эки көргүз

Наадымның хүндүлүг аалчылары муң малдыг малчыннар.

ызылдың үш
коказының
туыва кыс
өөнүн ээзи,
актыг Юрий
даштарны
аңаа быра-
ижи Тывада
рзин база
адыткады.
де — Радион
дугаар черни
др Сандак
үе дилеп
шты көдүр-
н.

Анналар рейи

имның база
н хемчегле-
рээзи «Даң-
1» мөөрей-
калы «Лада»
маркалыг
на Арат шөлүгө мөөрей
хүнүн мурнунда-ла
ген турган.
гы муниципалдыг төп-
араш кыстар боттарын
ып, ээлгир мага-бодун
кежээки болгаш эштер
лаштап, кайызын кандыг
ан, шупту чараш-тыр
өрүкчүлөргө бадыйткаан.
ге ажил шииткечилерге
н: ол хире бир хепке
узун дорт дурт-сынныг
аразындан чараш кыс-
алырынга улуг профес-
м черек. Түннелинде
инаның ээзи Чадаана
н Олча Донгак болган.
дель» ат болгаш ийги
шаңналын Долгармаа

Ондар, «Эң эки национал хеп»
дээш тускай шаңналды Анай-Хаак
Аракчаа, көрүкчүлөргө сонур-
галын Жанна Ондар чаалап алган-
нар. Барыын-Хемчик кожуунун
төлээзи Байлана Тюлюш мөө-
рейде кады киржип турар
эштериниң ынакшылын чаалап ап,
«Найырал» деп тускай шаңналдың
эдилекчизи болган.

Байырлал дургузунда-даа, бо
мөөрейге-даа оюн көргүзүг ыры-
шоор куттулуп турду. Чүге-ле ийик:
— Тываларның хостуг үнүн,
чоргаар ырын

Дыңнавааннар дыңназын дээш,
көрзүннер дээш... — деп билдин-
гир ырының ол одуруглари хемчег
бүрүзүнүн соонда менээ чоргаар-
ралды оттуруп турду.

Айлаң ДАРЖАА.

КУЗЕЛ ДАНЧАТ ШҮҮЛГЕН

Совет Тываның 5 чылы ат-
тыг стадионга 18 харга чедир
элээди оолдарның хурежи
август 12-де болган. Аңаа 256
мөге күжүн шенешкен. Тыва
хүрештин сайзыралының бе-
дик чадазында келген-дир
дээрзинге бо хөй аныяк
мөгелерниң оюнун көрүп ора,
кижи чоргаарал-биле эскерер.
Аныяктар ортузунга каш-ла
чыл бурунгаар дөңгүп-ле 32
мөгени чыып шыдаар турган
болгай, ам 256 мөгени безин,
оларның аразындан шыырак-
тарын шилип тургаш, салып
турар апарган-дыр. Ында Тыва
Республиканың Чазааның, Дээ-
ди Хуралының, Аныяктар
херектериниң болгаш спорт
талазы-биле яамының, тренер
башкыларның кирип турар
улуг үлүг-хуузу демдеглевес
аргажок. Оон аңгыда ТР-ниң
Хүреш федерациязының, оон
даргазы А.П.Дамба-Хуурак-
тың, хоочун мөгелеривистиң
үлегер-чижээ улуг.

256 мөге девип үнүп кээрге,
чаражын чүү дээр! Шупту со-
дак-шудактыг, тыва идиктер-
лиг, бөрттерлиг. Хүрештин
хоойлу езу-гаар доктаадып
каан дүрүмнерин шыңгызы-
биле сагып турар. Октаткан
мөге ижин баан чешпээн шаанда,
октаан мөге девип ыңай болбас,
манап алыр. Аай-дедир хончу-
лаштырган соонда, ам-даа окта-
жып чадап туруп бээр болза, ак-
кара кажык тыртар.

Аныяк мөгелеривис, шынап-
ла, дыка хөй-дүр. Шупту девип
үнүп келирге, стадион тарлай
берген ышкаш апаар. Чаа аттар-
даа эмгежок. Ынчалза-даа хү-

Тиилелгениң өөрүшкүзү.

решке ынактар таныыр фамилия-
ларын дыңнап кааш, «оон оглу-
дур аа азы оон дунмазы-дыр,
көрем» — дижи, улам сонуургап
көрүп оорлар.

Бирги-ийиги салыгларда мө-
гелерни танып алырын бодап,
кичээнгейлиг көрүп ора, тер-
гийннерин кижиге ала-чайгаар
эскерип каар. Аныяктар хурежи
черле ындыг, саат чок октажыр.

Оларның аразындан чараш
аргаларны ажыглап турар
Буян Ооржакты, Оттук
Ондарны, Ай-Демир Кара-
Салды эскердим. Бай-
Тайгадан Аян Мандык-оол
деп шыырак мөге көстүп кээп-
тир. Мөңгүн-Тайгадан Артыш
Шөмбүл, Таңдыдан Сагаачы
Херел дизе-ле, кайызын
кандыг дээр боор.

Бешик салыгда 16 мөге
арткан. Кызылдың мөгези
Начын-Мерген Ооржак Ке-
жиктиг Допуй-оолду буттааш,
таваар, оожум каап кагды.
Тес-Хемден Аяс Соян Сайын
Маадыр Шалбачыны, Шага
Дембирел Дамба Сатты,
Айдың Монгуш (Улуг-Хем)
Мерген Монгушту октаан.

Сес мөгениң аразынче
киргеш, Айдың Монгуш От-
чугаш Донгакка таварышкан.
Олар бир удаа дөңгө дүштү.
Катап салырга, Айдың удур-
ланыкчызын олурту идип
алган турда, Отчугаш алдыр-
байн баргаш, октап алды. Аяс
Соян биле Күзел Дамчат
душкан. Күзел удурланык-
чызын көдүргөш, октап каан.

Дөрт мөге артканда
Шагаа Дембирелди Отчугаш
Донгак, Артур Шагжыны
Күзел Данчат октааш, 3-4-кү
черлерни ээлээн. Сөөлүнде ийи
мөге — Күзел Данчат (Улуг-Хем)
биле Отчугаш Донгак (Өвүр)
арткан. Ийи мөге элээн үр тутчуп
келгениниң түннелинде, Күзел
Данчат октааш, шүүлген. Отчугаш
Донгак үжүрлөшкөн.

Шүүлген мөге Күзел Данчат
«ВАЗ-2107» автомашина-биле
шаңнаткан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

АЪТТЫГ КИЖИ ЧОРГААР

густ 13-те Тос-Булакка келген чоннуң хөй кезин
арыжын сонуургап келген дээр болза, хөөрем
с. Олар бөгүн та кымның ады мурнап, ээзинге
өөрүшкүнү бээр ирги дижи, аразында чугаа-
п турдулар.

ың барык шупту кожуун-
чарышка кириштирери-
тарны ээлери эккелген.
мчик, Бии-Хем, Улуг-
ыттыг оолдарның саны
итизи-биле 400 ажыг аът
киришкен. Оларның
улуг чүгүрүк аъттар —
к чүгүрүктөр — 134, улуг
ттар — 17, улуг челер
— 31, аныяк, чоруктуг
34 база аскырлар — 35.
оны бөлүктөргө чарып,
ыгны кылган.

угаар салыгны үндүрген
ртык хире шак болганда,
жилер «Келди, келди!»
нда, аъттарның кири-
елир черинче шуужуп-ла
ынаар ыракта, чарыш-
оның санындан ийи катап
шиналарның соңгала-
үнгө чайыннааны, оон
овурак-доозунну дээрже
елдир доюлдурган аът-
арааны көстүп келди.
ларның изиг адыш час-
нары, деткимчези-биле
емчик кожуундан Орлан
ың ады кири халып

лдааның эң-не узун, 40
хемчээлинге, 170 аът
киришкен. Бүдүн шак
хову черге маңатканы-
линде, Кызыл кожууннун
ызы Климентий Оюнну
п келген. Солун чүве, оон
нишке чедир он метр

арткан турда, дөңгө чыгыы халып
чораан аътты мурнап кагды. Каш-
ла секунда эвес болза, Тес-Хем
кожуундан Саян Калданның ады
тиилекчи болур турган, ынчалза-
даа ол ийи дугаар черни ээлээн.

Тыва Республиканың Аът феде-
рациязының даргазы Эдуард Даг-
ба-Лама: «Бо узуну 40 километр
хемчээлге аът чарыжын чурт иш-
тинде кайы-даа регионда чорут-
пайн турар. Кожа чыдар Моолда

Климентий ОЮН: «Аъттыг келгеш, автомашиналыг чанар».

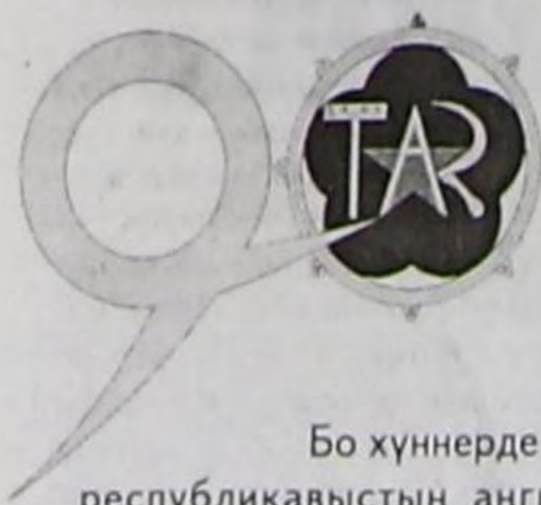
безин ону 30 километрден улгат-
тырбас. Ынчангаш Тывада бо хире
хемчээлге аът чарыштырары —
солун болгаш хүндүткелдиг. Черле
ынчаш республикада чылгы
малдың санының көвүдөп турары-
биле чылдан чылче маргылдаа-
ларга киржир аъттарның саны
база өзүп турар. Тываның аъттары
чүгле кожуун азы республика
чергелиг маргылдааларда киржип
турар эвес, оон дашкаар-даа
маргылдааларда база киржип,
шаңнал-макталдыг черлерни ээлеп
турарын демдегледип каайн. Өске
черлерге чеде бээрге, тыва
оолдарның аът-хөлге ынаан,
оларны хүндүлээрин улус кайгап
ханмас. Шынап-ла, эки аъттыг
кижини көөрге безин бодун хостуг
болгаш чоргаар алдынар».

Алды аът салыгларының аразы
улуг ыравайн, удаа-дараа кээп
турган. Челер аъттар аразындан
Бай-Тайга кожуундан Олег Кан-
чырының ады финишке бир
дугаар келген. Езулуг-ла чараш,
чыраа чоруун көргүскөш, Чөөн-
Хемчиктен Вячеслав Монгуштуң
ады ээзин алдын медаль-биле
өөрткен. 3 харга чедир аныяк
аъттар аразына ийи салыгга Улуг-
Хем кожуундан Александр Тү-
лүштүң болгаш Сүт-Хөлдөн
Шолбан Монгуштуң аъттары
тиилээн.

Узуну 40 километрге тиилээн
аъттың ээзин Климентий Оюнну
«ВАЗ-210» автомашина-биле
шаңнаан, а арткан тиилекчилерге
медальдар болгш үнелиг белек-
терни тывыскаан.

Азияна ХОМУШКУ.

Байырлалдардан чуруктарны
Чингис СААЯ тырттырган.

ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКАНЫҢ үежизи

Бо хүннерде бис, Тываның чурттакчылары, республикавыстың аңгы күрүне болуп тургустунганындан бээр 90 чыл оюн демдегелеп эрттирип турар болгай бис. Улуг байырлар — чоргааранчыг болуушкун. Бо хүннерде дириг төөгү кылдыр санаттынып болур кижилер аравыста чурттап чорууру өөрүнчүг, ынчангаш оларның бирээзи кылдыр санаттынып болур бөдүүн ие, кырган-ава, эне кижилер Тываның төөгүзүндө онзагай үелер дугайында чугаавысты сонургадыр-дыр бис. Узун назылыг кырган-аваны **Маас Салчаковна Комбу** деп адаар. Ооң хары — мугур тозан, ТАР-ның чажыды, үежизи. Тывавыстың хуулгаазын чараш бойдустуг булуңнарының бирээзи Бай-Тайганың чурттакчызы:

— Ада-өгбөм чурту-ла ол, Шивилиглер. Чогум бодум Шивилиг девискээринде Оорунуң Кызыл-Кыр деп черге төртүтүнген мен. Кыштаавыс Туралыгның Хөлегелиг-Өдек деп черде. Чазаавыс, күзэвис Узун Шивилиг ол-ла болгай. Шивилигни ыңай ажыр көже бергеш, Оңгулаар, Моңгулектер деп тайгаларже чайлаглап үне бээр... ТАР-биле харын үежи хевирлиг боор мен. Бо назыда чүнү корбээн чүве дээр...

— Силерниң черде силер ышкаш узун назы назылап чоруур улус хөй бе?

— Бар-бар. Туралыгда Делгер уруу Чөгээ Биче-Уруг бар. Ол 90 хар ажа берген. Ам-даа кашпагай, эрес хевээр кижилер.

— ТАР үезинде силерниң чер-чуртуңарга кандыг-кандыг ажил-иш хайныгып турган ирги?

— Көдээ чырыдышкын деп чүүл турган. Хүннүң-не чайын болза, шыкка, кыжын болза, бир-бир өглерге чыгып кээп, өөренип турдуvus: ыры-шүлүкке-даа, үжүк-бижикке-даа. Дөрт классты Барыын-Хемчикке дооскаш келген Намзырай уруу Дарья чайгы үеде башкывыс турду. Алыс боду Шивилиг чурттуг кижилер. Дарья башкывыс өөредилгезин уламчылаары-биле күзүн чоруптарга, улаштыр Салчак Чымба башкылап турду. Дарья башкывыс соолүндө Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээр, Тывадан чорупкан эки турачыларның бирээзи болуп айтаныпкан кижилер.

Аревачилер деп идепкейлиг чалыылар аажок солун улус. Улуг улустуң порүүн чазыктырып ырлаштырып турган чүве. Башкарыкчылары база турду. Аалдар чаңгыс өгге чыгып аар. Ол үеде 5-6 харлыг турган мен, оларның ырларын ам-даа сактыр-дыр мен: Араттың шерии бистер болза Ажилчын арат оолдары бис. Арай деп туткан эргевисти Бистер кайын салыр деп бис. Ырлажыр хүннерде аалдарга чаш уруглуг авалардан, ушпа кырганнардан аңгы, кижилер-даа артпас чүве.

Кара-ла-Бяш черинейден Хайнып үнген хувискаалды Кара хоозун араттарны Катай деткип алган-на ийин...

— Силерни тыва хөгжүм аймаанга эки ойнаар деп дыңнаан мен...

— Мээң үем кижилер шуптузу эки ойнаар. Чыгып алгаш, хомус ойнаар... Демир хомусту хойлап алгаш чоруурлар. Бир

кижи ийи чедир хомустуг суг чоруур болгулаар. Бирээзи — чинге, бирээзи — чоон үнүг... Демир хомус, кулузун хомус... кайызын-даа ойнап-ла турар. Демир хомусту Шивилиге Седен дарган согар турган. Кады хомустап, ойнап өскөн эжим Хүргүлек артист ол-дур. Бичизинден тура-ла, шевергин, чараш-даа, черле онзагай кижилер: чинге, хоюг үнүг, хомус ойнап турда суг кайгамчык. А игилге ойнап чорааным ачамның салдары боор. Мээң ачам игилдээр кижилер. Узун-узун кышкы кезежлерде суг игилдээш олуруптарга, өгге чон чыгып кээп, дыңнааш олуруптар чүве-ле болгай. Ам сактырга магальын! Ынчан ону кааа. Ынчаар эки медегер билип турган деп мен. Хой кадарарда игилди ап алыр турдум, черге ачамны өттүндүр игилдеп чорааш, ойнап өөренип алган мен. Үе-чергем игилдеп бээрин дилеп, дыңнаар турганнар.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээни-биле холбашкан кандыг болуушкуннарны сактыр-дыр силер?

— Оңгулаар деп чайлагга турган бис, үш ак Моңгулектерниң чыпшыр чаны черге. Тайганың тайгазынга нам комитединиң ажилдакчызы Даваа бир шериг хептиг орус кижилер-биле кады ол чоок-кавының аалдарынга чедип келген чүве. Орус кижини ол черниң чону бир-ле дугаарында көргени ол. Кылчан баштыг, сарыг шериг хептиг кижилер болган. Чамбий-оол сугга кээп айттан дүшкеннер. Чамбий-оолдарны нам ажилдакчызының шилип алганы база анаа эвес. Ол кезек өглерниң аразындан эң улуг, делгем, силиг аккыр өг ол чүве. Өгнүң херээжен ээзи Серен кончуг шевер, арыг-силиг, экииргек, дузааргак кижилер. Өөңүң чаражы, арыг-силиги сайзана-ла кижилер боор. Хой-өшкүзү-даа хөй, оске мал-маганы база арбын. Аажок ажилгыр-кежээ-даа, бай-даа чораан улус. Чамбий-оолдар чаңгыс оолдуг, ады Киров, эргелиг-чассы-даа аажок. Ол соолүндө кээп, Тээлиниң райпо даргазы болуп, үр чылдарда үр-түннелдиг ажилдап чорду ийин.

Келген нам ажилдакчызы-даа, шериг хептиг орус кижилер-даа, чонну чаңгыс черге чып алгаш, дайын эгелээндир деп багай медээ берди. Кымда-даа ыт чок, мындыг. Орус кижилер үр-ле чугаалап келди ийин. Нам

даргазы чүгле каш-ла чүве очулдуруп каар, мындыг болган. Ол адак соолүндө айт-хөл бээр кылдыр кыйгырыг салды. Ол дораан-на аалдарның айттарын, шарыларын болуп эгелээн. Ол үеде көшке-дүшке ажыглаар чоннуң айт-хөлү, шарылары-даа хөй турган чүве. 2-3 хонук иштинде барык шуптузун болуп алгаш, чоруптулар. Төрүпкен кулунчактыг белер арткан. Шарылар-даа чок, мунар айттар-даа чок арткан бис. Чайлагдан бадарда берге-ле болган ийин. Уруг-дарыын чүктеп алгаш, кылаштары кылаштап, дажыглары дажыгланп чораан чүве...

— Чоннуң мал-маган-биле дузаламчызы дайының эгезинде-ле чоруп эгелээни ол бе?

— Ындыг болганы ол боор. Мен ынчаар билер мен. Чүгле айт-хөл эвес, хой-өшкүнү база хөйну дужаап турган. Чүгле бистиң арбандан безин алган мал-маган дээрге эгээртинмес чүве чоржук, чалгып турар деп чугаалап болур, ону караам-биле көргөн мен. А сумунуң бүгү арбаннарындан кожуун төвүңгө чыгганы оон-даа кончуг хөй турган боор. Ол бүгүнү кодан-коданы-биле сүрүп алгаш чорупкан. Бистиң арбандан Салчак Чүлдүм, ийи дугаар арбан — Элезинниг-Ховудан Салчак Байыр-оол олар баштаан элээн хөй кижилер айттарны, шарыларны, хой-өшкүлерни аңгы-аңгы сүрүп алгаш, Саян ажырып чоруп турдулар. Соолүндө олардан дыңнаары-выска, мал-маган чер-чуртунче дедир чаза базар, оларны сүрери тоң берге болган. А сын кырыңче үне берген үеде мал-маган шуптузу дедир уунче көргөш, эдип-алгырып, айттар киштежип туруп берген дижири. Ону ай деп чораан кижилер мырыңай аңаа шыдашпайн, шуптузу карактарының чажы токтуп, мал-маган-биле кады мөөредир ыглажып турган деп, Салчак Байыр-оол акый өөвүске соолүндө харлыгып чугаалап органын дыңнаан мен. Салчак Байыр-оол дээрге Тываның Улустуң башкызы Крас Байыр-оолович Салчактың ачазы-дыр.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында хар-назыныңар кайы хире турганы ол ирги?

— Ол үеде хып дээн аныяк турган мен. Мени арбан даргазының оралакчызы кылып каан. Үе нарын, ажил-ла хөй. "Фронтунуң артыкы тылын быжыглаар" деп кыйгының адаа-биле ажилдап турган бис. Кыш, чай чок аалдар кезип, кызыл дузаламчы чып турган мен. Ол 1943-1944 чылдар-дыр. Фронтуга чон кайгамчык-ла дузалажып турган. Чүзү бар-дыр, ону берип турдулар: саржаг, эт, соктаан далган, тараа, эттеп каан алгыкеш, энчек-кидис, ааржы-курут...

Алгы-кештен, энчек-кидистен чылыг уктарны, хол-хаптарын Кызылга артельге барып даарап турган деп билер мен. Бистиң черден аңаа ажилдаары-биле

бадып турган кижилер бар. Соолүндө чанып келгенде оларның боттарындан-даа дыңнап, сонургап турдуvus. Бистиң сумудан соолүндө алдарлыг малчын болу берген Адаш Чымаановна Иргит — артельге даараныкчы болуп ажилдап чораан кижилерниң бирээзи ол.

— Чоннуң берип турган белээн, аш-чемин кааа барып дужаап турган ирги?

— Ол үеде Хөл сумузуңга бактаап турган арбаннар-ла хөй: бирги арбан — Сукпак бажы, ийигизи — Элезинниг-Хову, үшкүзү — Хөл-Аксы, дөрткүзү — Шивилиг, бешкизи — Туралыг, алдыгызы — Шындазын, чедигизи — Хемчик бажы, сескизи — Алдыы, Үстүү Чээк-Ойлар. Бистиң Шивилиг дөрткү арбан турган. Арбан аайы-биле ажил-иш хайнышкынныг-даа, бүдүрүмчелиг-даа турган. Чып алган чүлдүдерин Хөл сумузуңуң даргазынга барып дужаар чүве. Суму даргазы Бадын-оол деп кижилер турган. Артист Николай Өлзей-оолдуң кады төрөөн акызы. Артизивиc дег база ындыг шыырак, узун, кара кижилер. Арбаннардан чыгдыган ол бүгүнү кошка чүдүргөш, Чадаанаже бадырып турган. Машина деп чүве бар эвес. Кожуг-луг айттарга чүдүрүп турганывыс ол-дур ийин. Машинаның сураан дыңнаар дээрден башка, ол үеде көрбээн-даа бис. "Чычаан деп чүве бар. Малгашка дүжүп калгаш, өөңейип ыглап чыдар чүве дээн..." деп чугаалажыр чүве.

— Кошту Чадаанаже дөрт чедирип турганыңар ол бе? Ол хире ырак черге кошту эр улус чедирип турган боор аа?

— Дөрт-ла чедирип турдуvus. Арбан даргазының оралакчызы болганымдан ындыг боор, мени кош чедирери-биле чорудуп турду. Ол, бирээде. А ийиде, күс шагда эр кижилерниң чымыжы хөй: тараа ажаар, уургайларга тараа урар, өдек-кыштаан селип-септээр, одаар ыяжын белеткээр... Ынчангаш херээжен улус база бо ажилды күүседир ужурга таваржып турганы ол.

Кошту Чадаанага чедирип, ийи удаа-даа чораан мен. Бистиң арбандан Салчак Чүлдүм база кош чедирип чораан. Менден аңгы херээжен уруглар база чоруп турган. Хемчик-Бажы арбандан Допур-оол уруу Долзаң база-ла чоруп турганын сактыр-дыр мен. Орук ара Шуй сумузуңуң кош чедирикчилери-биле ужуражы бээривиске, Хырынчай деп уруг база бар чораан.

Бай-Тал бажындан Хемчиктиң унун куду баткаш, эвээш каш бажыңныг турган Хорум-Дагның кедээзи-биле эртип чорааш, орукка ийи хонгаш, Чадаанага кирип кээр турду. Даң бажында кожуун бажыңының чанынга кошту барып дүргени-биле дүжүргөш, эртелеп-ле дедир ээптер. Кош эккелген чон-даа арбын, кош-даа хөй, мындыг боор чүве чораан. Бүгү-ле сумулардан, арбаннар-дан айттарга чүдүртүнген, дизе чортуп чедип келгилээр чүве чо-

раан. Тергелиг айттар келгенин көргөн мен. Мөңгүн-Тайгадан кы-келгенин база көргөн, лык шарыларында хөй-чүдүрүп каан турганы а-раамга чуруттунуп кел-Үе бөдүүн турганын кошту хүлээп алган де-даа шынзылга, канды-жик чок турган. Чүктү-жүрүп каар, а олар о-алыр, бо-ла. Кижилер чы турган, чүнү-даа м-Кажан-даа мегелээн а-деп...

— Дайын үези черлерге дайынчы гелерни эрттирип болгай. А силерни ырак-узаа черле эрттирип турган — Ополчен кичээл-

гаалап ор силер бе? дээрге ол үеде кижилер дөрт хүлээлгези турду-даа, аныяк-чалыы-даа, кижилер шупту кичээлдер Ополчен кичээлдер турган. Шер-винтовка боолуг ба-турдуvus. Ол ынаар хем-ден келген кижилер тур-дилге нарын-даа, шын-боонун чамыын чазар, э-эптедир... Тудалыг тона-тонак, берикчизи дээ-тыр. Боонун хараалын 50-ге салып аар, 100-аар. Хөртүк оюп, киж-кылып алгаш, ону бо-Харга үңгөп-союп, кара-Доң шет-биле хаак кы-хаактадып турган. Шана-тап халчып, дүрген хөд-өөренип турдуvus...

— Дайынның ды-ны-биле холбашкан сактышкын сетки-арткан ирги?

— Ынчан Барыын-Х турган мен. Бистерни, лерни, чаа бижикке ө-дээш ынаар бадырып тур-Сумуларга чаа бижики-башкылар чедишпес т-кожуун школазы сыңыш-чангаш бисти Барыын-Х-бадырып турган. Шивил-нындан дөрт херээжен-баткан бис: Хүреш-о-Карбыы, Дилгидеж уруу-Тартый уруу Үнчүр бол-Кежээ өөренип, хүндүс-турдуvus. Бирээвис — ш-риниң чарылгазынга, оо-зи эмнелгеге аштакч-арткан ийи бистер — ни-ненилге черинге...

Бир хүн суур кедезин-лет ужуп келгеш, кыз-октап бадырыпкан. "Дайын төнгөн!" деп би-болган. Бижики элезин-шоодайжыгашта баглап-ла кежээ чагы бажында-радиодан дайын төнгөн-чарлапты. Өөрүшкү-ма-арын-шырай бүрүзүндө-

Ол чайын-на аал-чурт-нып келген мен, ачам-аыткарып алгаш чоруп-эштерим артып калган...

Надежда

УЛУГ-АҢЧЫ — ТЫВА МААДЫР

Барымдаалыг тоожу

Уланчызы. Эгези
35-90 «Шында»).

ың кыры-биле ийи-ийи
аш, аң үңгээриниң аргазы-
емирлеп чорааш, солаан-
оокшулап келдивис. Ду-
лганыыс мындыг: Хенче-
боозу эдерге-ле, актарже

даада Өвүр талазының
нары нургулайында лан-
даан бооларлыг апарган.
исти эскербейн турда,
ердивис. Ышсыг, дарызыг
агаарны хөмө алы берди.
ар база-ла боолал эгелзэн.
ары баш ажыр сыг-сыг
ужугуп-ла турлар. Кайы-
изиг-халаг боолал туруп
Дүүш чедер бергенде
улчуушкун кезээге чедир
зэн. Актарның боолалары
на берген соонда, Ортаа-
е Кыдыкы-Удур аразыңче
көзүлбейн бардылар.
нар ээлеп алган бедин-
ейн, таңныылдап хонган.
ыл келгенде, дураннап
ке, актар көзүлбзэн. Дүүн
бисче боолал турганы
эзривиске, төгүлген хан
ан: балыглаттырган бол-
ткен кижилерин актар
рган болду. Партизаннар
изин, Монгуш Сүрүң-оол
бир партизанны чидир-
кижи, Монгуш Даржаа, аар
кан.

ны сүрүп, Чадаана хемниң
келиривиске, хайгыыл-
дар Бора-Хөө боолалды
ыр. Таварышкан когарал
сти улам хайкытырган.
хемни кешкеш, Бажың-
келиривиске, куду хү-
уг бир-ле черде боо ди-
рген. Бора-Шай, Саглы
леми талазында таңныыл
ип келгеш, ак солааннар-
ылажы бергенин билип
Чадаана биле Хөндөргей
Дыттыг-Үзүк деп черге
бадыптывыс. Барыын
солааннар-биле тулчул
тизаннарга, аңаа келгеш,
бөрдивис. Шеминиң
ишке, Бугаштай, Ондар
оол суглар биске ужу-
лгеш, каттыштылар. Оон
Өвүрнүң Саглы, Бора-
туг кижилерден тургус-
ти отрядтың партизан ше-
н баштыңчылары чедип
р. Оларның чугаалааны
истер Өвүр Бора-Шайдан
емчик өрү Кызыл-Мажа-
ынга турган бай садыгы
деп кижиниң бажыңыга
ген хире ак солааннар-
лашкеш, Хемчикти куду
аткаш, мында хүрээде
келдивис".

азында боо даажы чит-
рай орайтап бар чыткан.
отрядтарының удуртук-
мелешкеш, ак солаан-
аандан, үстүндөн халдап
үзүззептер деп шиит-

н отряд Шаараш деп
ети баарында Чадаана
дыыңче кирипкен; демги
араш дагны долганаш,
аана хоорайның турар
стүнче барган. Хүн эрте,
четкелек. Актарның шта-
кан дагның үстүндө Мой-
ч черге турган. Ынчалза-
Үстүү-Хүрээде Чамзы
хөлегезинге хоргадап
каннар. Ийи отряд ол
барыын таладан актарже
кирипкен. Олар удур
туруп берген. Бистин

отряд Берт-Арыгы ээлеп алкан.
Тулчуушкун караңгы имирге чедир
үргүлчүлөп турда, актарның тала-
зындан боолашкын соксай берген.

Дүн дүшкен. Даң аткан. Тул-
чуушкун катап үргүлчүлөй берген.
Ынчалза-даа үр болбаан. Бистиң-
биле дүүн болгаш дүне аткылажып
турар өйүндө дайзын үптөп-дээр-
бедеп алган малы биле тергелерде
чүдүргөн чүгүн Адар-Төш артын
таварты чөөн чүкче көжүрүп чору-
дукканы ол хүн партизаннарга бил-
динген. Дайзын чоруурда, чамдык
араттарны албадап тургаш, мал
сүрдүрүп алган болган.

Чамзы камбы биле Дамба дуза-
лакчы актар-биле кады чоруптар-
да, энир чылын туттурган моол ше-
риглерни, алды тыва кижини, оон
иштинде бистиң чер чурттуг Токту
алгаш чорупканы билдинген. Ак-
тарның элзедип алганы орус
дружинниктер, ийи кожуунун
нояннарының актарга албадап
тургаш чыып бергени тыва араттар
Чадаанага тулчуушкун болурунун
мурнунда-ла партизаннар-биле
дайылдажып күзөл чогуңдан тарап
чоруй барганы база билдинген.
Ындыг байдалда ийи отрядтың пар-
тизаннары моон соңгаар канчаар
хөделирин дугурушканын Хенче-
Караның адың ажажып, оон-биле
кады чоруур кижилер болгаш, дыңнаан
мен. Ол бо удаада дыка сорук кире
берген турган. Партизан отряды-
ның сорулгазының дугайында са-
нал кирип чүве чугаалаан: "Ийи та-
ланың шериглериниң хей кези ам
дораан айтканаш, актарны четкеш,
узуткаар — диди. — Токту, өске-
даа өөрүвүстү актардан чарып
алылыңар. Чамзы камбы биле
Дамба дузалакчыны диригге тудуп
алгаш, аксы-сөзүн айтырар-дыр.
Орус чуртунда хувискаалдың, кы-
зыл намның, улуг Лейей башкының
буяныг херээниң ачызында Таң-
ды-Тывазының чону хостуг эргени
эдилээр ачылыг хүн чоокшулап
келген-дир. Мындыг чаагай херек
бүтсүн дээш дайыңга амы-тынын-
дан чарылган эш-өөрүвүстү кезээ-
де утпас бис, ха-дунма..."

Актар дээрбедеп алган малы,
чүгү-биле Адар-Төш артын аш-
каш, Ак-Хемче дүжүп бадып кел-
генде, партизаннар оларны сүрүп
чедип келгеш, аңаа шак хире ту-
лушкан. Эки чепсегленген актарның
күжү партизаннарнындан артык
болган. Олар алдырбайн дезерин
уламчылаан.

Даартазында хүн дескен актар-
ны Чаа-Хөл аксынга сүрүп чедип
келдивис. Ынчан аңаа орус, хакас,
тыва чурттакчыларлыг улуг суур
турган. Ырактан дураннап көөрү-
вүске, суур өртке чүм алыскаан, ыш
дээрде туманналы берген, өрт оду
кызыл чыт турган. Маңаа Улуг-Хем
партизаннары-биле актарның ту-
лушканы, дезерде, суурну актарның
өрттедикени илдең болган. Олар-
ның хей кези Чаа-Хөл аксындан
Улуг-Хемни куду салдап бады бар-
ганын өрттенген суурга келгеш,
билдивис. Олар туттурган тывалар-
ны моолдар-биле кады база кам-
бы-лама Лопсан-Чамзыны салга
олурткаш, алгаш барган.

Шагаан-Арыг, Арыг-Үзүү, Чаа-
Хөлден-даа чыылган орус, тыва кы-
зыл партизаннар чүк-чүктөн актар-
га удур халдап келгилзэн болган.
Бистер ынчан уткужа берген бис.

Чаа-Хөлден Чадаанаже ээл кел-
генивис соонда, каш хонганда Дам-
ба дузалакчы Бора-Хөлде аалын-
да келген деп медээ дыңналган.
Хенче-Кара ол дораан-на дөртөн
хире шилиндек партизаннар алгаш,
Дамбаны тудуп алыр дээш ынаар
халкан.

Партизаннар аалга чедип келир-
ге, Дамба дузалакчы чинзелиг
бөргүн кеткеш, Хенче-Караның
мурнунга ырактан-на кылаштап
келгеш, тейлээш, сөгедектеп
олура:

— Танды-Тывазының улуг маа-
дыры, эргим хайырааты Хенче-Ка-
ра! Ак солааннардан чонну камга-
лаар дээш, шынап-ла, ачы-буяныг
чүвени кылганыңарны магададым.
Силерни тыва улус утпас. Бо бүгүнү
өгге баргаш, айыткаайн. Моорлап
көрүңер! — дээн.

Хенче-Кара:

— Ак солааннарның дузалак-
чызы Дамба, дыңнаңар — деп
шоодуп чугаалаан. — Актар азы-
рап, хамык чон кырып, дээрбедеп,
хей кижини актарга тудуп берген
ужуруң чүл?

— Кайын ындыг боорлаан, ха-
йырааты — деп, Дамба сириңейип
турган. — Ак орустарның албада-
ры күштүг боорга, аайыңга кирген
мен, чүү дээр — буруум улуг —
дээш, кара дуруяа дег, одагазын
сыраш кылдыр тейлзэн.

— Чырык хүн, кудай адаанга
дириг артар эрген ам чок болган-
дыр — деп, өжээни хайыңган
Хенче-Кара кыжанып чугаалаарга,
дүжүмет улам-на сириңейип,
катап-катап тейлеп турган.

— Хүндүлүг дээрбилер, мен ак
солааннарның эрге-меделинге
алыскаш, черле олар күштүг бол-
ганда, ок-чепсээ хей болганда, ти-
леп шыдаар-даа боор деп бодааш,
оларже чайлы бергеним ол. Ак-
сындан октаар тыва бооларлыг каш
тывалар тиелеп үнер боор деп
бодаваан мен, дунмалар. Силерниң
тиилелгенер дээш амырап тур мен.
Мени ак солааннарның аспаандан
хостап, уштуп алганыңар дээш ке-
дергей өөрүп тур мен. Назы-харым
дөгүй берген кырган кижилер мен,
өршээп көрүңер, дээрбилер!

Дүжүметти Хенче-Кара өлүрер
деп белеткени бээрге, өөрү Ток-
пак-оол, Кенден-Нава ийи:

— Болгаан, Хенче. Адың сагын
— деп оожуктурган. — Дамбаны
дириг арттыргаш, чыгаанга кирип
алыр-дыр...

Дамба дузалакчыны Хенче-
Кара чыгаанга кирерин албадаан.
Дамба:

— Моон соңгаар ак орустар-би-
ле сүлчээ кылбас, кымны-даа дар-
лаас, кымчылаас мен деп сөзүм
бердим! — деп аашкыңан.

Дамбага дайынчы боозунун
аксын Хенче-Кара чылгаткан.

— Моон соонда бак чүве үүлге-
дир болуңза, чырык өртемчей
кырыңга чурттаас болганың ол! —
деп сагындырган.

"Хенче-Кара шериниң" актар-
биле органиастыг демисели оон-
биле доозулбаан. Ол-ла чайын Ал-
тай таварты Моолче киргеш, Успа-
Хөлдүн кыдыыңга турлагланып
алгаш, Өвүр улузунун малын үптөп
турган ийи чүс хире актарны аш-
тырышкыңа таварыштырбы-
шаан, дүжүп бээринче албадаан
бис.

Чадаанадан келгеш, каш хонуп
турувуста бир-ле эртен даң хаязы
чаа-ла чырып келгенде, дүүренчиг
медээ дыңналып келди:

— Успа-Хөлдүн кыдыында хей
дээрбечи актар чедип келген.
Аалдарның инектерин былаап ап,
ойладып апарганнар — деп
мындыг.

Ам чүү боор, ок-чемзек-даа,
боо-хөө-даа белен, аът-хөл-даа
өртегге тургулаан. Дораан-на чеп-
селенип айтканаш, Тербе дааның
адаанда, Успа-Хөлдүн бетинде
ындыг-ла бедик эвес тейге келгеш,

харап көөрүвүске, терезин, хыыр-
гыш аразында тергелерлиг айттар
барааны көзүлдү — ак дээрбе-
чилер мөөңежиң алган турлар.

Бистиң отряд арай дедирлен-
геш, черниң эвинге келгеш, Донгак
Хенче-Караның командазы-биле
чыккыладыр адып эгеледивис. Ак
дээрбечилер база-ла бистерже
боолал-ла турлар. Чартык хүн дур-
гузунда удур-дедир аткылажып
келдивис. Мээң мунуп чорааным
шилги аътка боо огу дээптерге,
өлүп калды. Актарның боолалары
чиде берди. Бир көөрүмге, узун
урук ыяшта ак тук азыпкан, хыыр-
гыш аразындан ак дээрбечилер
үнүп кел чорлар.

— Ам боолал болбас, дайзын-
нар дүжүп бээрли ол-дур! — деп,
командылакчы алгырып чугаалады.

Актар дөгөргези чүгле тырың
аныяк оолдар, кыстар болган. Олар
черле канчап, кайыын чедип кел-
гил деп айтырыг үнүп келген. "Даг-
Алтайның чуртунга хей аг-шериглиг
Кайгородов деп генерал Кызыл
Шеригниң шавар халдаашкыныга
таварышкеш, үш чүс шерии-биле
дизип үнген. Олар Мөңгүн-Тайганың
Мөген-Бүренге чедип келген. Оор-
тан эң шыырак ийи чүс ак шерии-би-
ле Моол чурту Улаан-Кумче кир-
геннер. Ынчал кээрде, бисти черге
каапкаш баарга, Белоцарск деп чер-
ге чедер дээш мындыг берге бай-
далга таварыштывыс. Амы-ты-
нывысты арттырып, өршээрин дилеп
тур бис, дээрбилер" — деп турарын
орустал билер Монгуш Чимитей ирей
хелемечилеп берип турду.

Ол дээрге Хенче-Кара шерии-
ниң таварышкан тулчуушкуннарында
эң-не берге тулчуушкун болган.
Ынчан партизаннар алды кижизин
чидирген. Дайзының ындыг белен
дүжүп бергениниң чылдагааны —
оларның ок-чемзээниң төнгенинде.
Бис олар-биле далай кыдыында
кулузун-хыргыгыш аразыңга
чартык хүн иштинде чаалашкаш,
хөлче чыгап кээривиске, чамдык-
тары хөлге дүжүп өлгүлзэн, а хей
кези дүжүп бергени ол.

Ам канчаар боор, чугаалажып
көргөш, оларны Чадаанага чеди-
рерден өске арга чок апарган. Сү-
рүп алгаш, Улуг Хөндөргей бажы-
биле ажыргаш, Чадаанада камың
шериглерниң турар черинге чедир-
дивис. Олар кайгай берген-даа ыш-
каш, амырай берген-даа ышкеш,
шупту чыгып кээп, көрүп турду-
лар. Ам чүү болган дээрге ол камың
шериглер актар-биле өң-тала бо-
луп, аныяк оолдарны эш тыртып
ажылдадып, өг-бүлө чок аныяк
херээженнерни тус-тузунда кадай-
ланып ап эгелзэннер. Кедизинде
баргаш, оларның чамдыызы черин-
че чоруй барган, чамдыызы Хем-
чикке чурттап артып калган...

Камың кыдаттар-
биле демисел

Актарны Чадаанадан сы-
вырып үндүрген соонда,
кыдат шериглер чонну үптөп,
дээрбедээр, күштеп-күчүлээр
талазы-биле демгилерин ашкан.

"Ак солааннар ышкеш, бо
кыдаттар база дендеп барды! Ноян,
дүжүметтер, улуг ламалар актарны
азырап-тежээп турган соонда, ам
кыдат чанчыңга чызаалай бергени
бо ышкыжыл" деп өңүк, төрөл
кижилер аразында бүдүү ынчаар
чугаалажып турган. Ак солааннар
турар үеде кыдат шериглер кажар
арга хереглеп, ажык дээрбедээш-
кин, күчүлээшкын ышкеш каржы
үүлгедиглер кылырындан тыртты-
лып, чон караанга эки кижилер кыл-
дыр көстүрүн оралдажып турган-

нар. Актар дээр берген соонда
чоннуң чугаалажыры ышкеш, кыдат
шериглерниң "чези көстү берген".
Оларны тежээри-биле ноян, дү-
жүметтерниң чондан хавырып алыр
албан-үндүрүү дендеп барган.

Бис чедип келиривиске, эже-
лекчи Ян Ши-Чоо деп чанчыңга
баштаткан камың шериглер ийи чүс
кижи ажыг хире болду. Олар Үстүү-
Хүрээниң адаанда Терең-Кежиг
деп черге чээрби ажыг улуг, ак өг
эккеп тиктирип алгаш, ында док-
таап турганын көрдүвүс.

Камыңнар деп адап турган ол
эжелекчи кыдат шериглер, хүрөң
чүзүнүг-ле болза, бүдүн чылгыны-
даа, кижиниң чаңгыс хөлүн-даа
ылгавайн, хавырып ап турганнар.
Кыстарны болгаш аныяк херээжен-
нерни күштээр чорукту калбаа-
биле үүлгедип эгелзэн. Оларны өг-
бүлезинден боо-биле коргудуп
тургаш, турлаанче алгаш баар. Ын-
дыг күчүлелге удурланган херээ-
жен кижиниң ашаан, төрелдерин
ол-ла дораан боолал каар турган.
Бо үүлгедийшкенинге олар кижилер-
ниң бай, ядыызын безин ылга-
вайн, сагыш-сеткилин кударадып,
дорамчылап турган...

Камың кыдаттар тыва араттар-
ны эрге чок кулдар дег аажылаа-
рын чылча шаптырарыңга чедир
үргүлчүлөп келген. Улуг, бичин
кижилер эжелекчилерни көөр хөөн
чок турган.

Ынчан аныяк-өскөн аразыңга
мындыг ыр турган:

Кызыл-Чыраа чуртумайга
Кыяр-сиген үндүрбөңер.
Кызыл чаактыг кызыңарга
Кыдат камың чагдатпаңар.

Калбак шыктыг Чадаанага
Кара дуруяа хондурбаңар.
Кап-ла-карам чаныңайга
Камың кыдат чагдатпаңар.

Успа-Хөл чанынга тулчуушкун-
нун соонда үр болбаанда, бистиң
отрядтың партизаннары аалдарын-
че тарап чоруй барган. Ынчалза-
даа олар бооларын холдан сал-
байн, боттарының аразында бүдүү
харылзажып турганнар. 1919 чыл
ынчаар эрткен...

Дараазында чылдың күзүнүнде
(1920 чылда) аалывиска Хенче-Ка-
ра хап келди. Оон өөрүшкү-маң-
найы-даа аажок. Ол ынчан Чадаана
ажып чорааш келген.

— Кыдат камыңнарның ажыт
кирер хүнү чоокшулап келген хире-
дир, билип алыңар — диди.

Чугааны авам безин сонугаргай
берген:

— Уваа, ындыг хире-дир бе,
экизин але — деп сеткили ханган
сонугаргаан олур.

— Ону чүден, канчап билдиз?
деп, ачам четтикпейн сонугаргай
берген.

— Бурунгаар, Улуг-Хем тала-
зында, кыдат камыңнар кызыл
орустар-биле Оттук-Даш деп черге
чаалашкан сурагылыг-дыр — дидир.
— Кызыл нам баштаан кызылдар
актарны базар, оон соонда бистиң
албаты тыва чонга холун сунуп че-
дип келир үе ырак эвес, көргөй бис
аан.

— Моолда бо камыңнарны ба-
за бергедип туруп берген, Сүхе-
Баторнуң улузу аажок хөделип
турар-дыр, Моол солундан номчу-
дум — деп мен база өөрүп, би-
лиргеп олур мен.

— Ол-ла болгай — дээш, Хен-
че-Кара өөрээниңден каттыра
каапкан. — Актарны чылча шапкан
дораан-на кызылдар биске дузала-
жыр: камыңнарны когун үзе базар!
Бистиң тыва арат чон хостуг эрге-
шөлзэни эдилээр.

(Уланчылыг).

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди

1. Ниити шөлү 707 га, ооң иштинде №1 участокту ыяш белеткелнге — 702 ганы чыл санында 4237 куб ыяшты белеткээр хемчээлдиг кылдыр 10 чыл хуусаага, 49 чыл хуусаага; №2 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандырырга — 2,0 га 49 чыл хуусаага; №3 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандырырга — 1,0 га 49 чыл хуусаага; №4 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандырырга — 1,0 га 49 чыл хуусаага; №5 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандырырга — 1,0 га 49 чыл хуусаага "Тес-Хем лесничествозу" КА-ның арга-арыгны ажылгаарының регламенттеринде доктаадып, параметрлеринге дүүштүр чер участоктарын арендааларының керээлерин чарар эргени садар талазы-биле 2011 чылдың 11.10-да №5-ар/2011 аукционну эрттиреринин дугайында дыңнадып тур.

1. Садыглажышкынның хевири: аас-биле

Аукц. един. №	Арга-арыг уастогунун кадастр дугаары, арга-арыг даңзында күрүне учедунун дугаары	Турар чери		Кварталдың (тускайлаан шөлдүн) №	Шөлү (га) чылда кбм.	Чөпшээрэн хевири болгаш ажылгаар хуусаазы	Аукц. садар чүүлүн эге өртээ (чылда аренда төл. эге өртээ, руб)	Долааның түнү (руб.)
		Лесничество	Лесничество-вонун участогу					
1.	125-2011-08	Тес-Хем	Шуурмак	Ажылгал аргалары 59/1-10,11-20,21-30,31-36	702/4237	Ыяш белеткели Хуусаазы 10 чыл	375240	375240
2.	126-2011-08	Тес-Хем	Шуурмак	125/25	2,0	Дыштанылга, туризм күш-культура-кадык-шыдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	1508,55	1508,55
3.	127-2011-08	Тес-Хем	Шуурмак	122/22	1,0	Дыштанылга, туризм күш-культура-кадык-шыдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	754,27	754,27
4.	128-2011-08	Тес-Хем	Шуурмак	126/27	1,0	Дыштанылга, туризм күш-культура-кадык-шыдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	754,27	754,27
5.	129-2011-08	Тес-Хем	Шуурмак	59/12	1,0	Дыштанылга, туризм күш-культура-кадык-шыдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	754,27	754,27

арга-арыг участогу тодараттынмаан, ажылгаарына кызыгаарлаашкын тургуспаан.

4. Аукционга киржиринин чагыын кирип эгелээр хүнү болгаш хуусаазының доостуру: аукционга киржиринин чагыын 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 "б", кабинет №131-арга-арыг ажил-агыйы болгаш арга-арыгны катап тургузар килдиске 2011 чылдың сентябрь 19-тан 2011 чылдың октябрь 10-га чедир ажил хүннеринде болгаш ажил шактарында (8.00 шактан 17.00 шакка чедир, тус чериниң шагы) хүлээп алыр. Бодунга долааны төлээнинин фактызын бадыткап турар документини (төлөвир поручениезин) ал алыр.

5. Аукциону эрттирер чери болгаш хүнү: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 "б", кабинет №131-арга-арыг ажил-агыйы болгаш арга-арыгны катап тургузар килдис, 2011 чылдың ноябрь 11-де 14.00 шакта (тус чериниң шагы-биле).

6. Албан-езуунун сайтызы: аукцион дугайында документилерни Интернет четкизинде "www.gov.tuva.ru" деп албан-езуунун сайтызында кириген.

7. Аукционнун базымы — аукционга кирген

садыглажышкын хевирлиг аукцион.

2. Аукционнун организакчызы: Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди

Адреси: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 "б", кабинет №131-арга-арыг ажил-агыйы болгаш арга-арыгны катап тургузар килдис. Телефон: 8(394-22) 6-19-18, факс: 6-11-94, E-mail: gk117@nxt.ru

3. Аукционнун салымы: ыяш белеткээринге, дыштанылганы, туризмни, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаар сорулга-биле рекреация ажил-чорудулгазын боттандырырга дараазында аукцион единицалары-биле арга-арыг участогун арендааларының керээлерин чарар эргени садары:

КОЖУУННУН 70 ЧЫЛЫНГА

Мөңгүн-Тайга кожууннун тургустунганының 70 чыл болган тураскааткан байырлал хемчеглеринин, тыва хүрештин чоннар ады "Найырлалдың начыны-2011" маргылдааны, "Наадым-2011" кожу малчыннар байырлалын эрттиреринин

ПРОГРАММАЛАРЫ

Август 25. Мөврей "Меңгилерниң даңгыназы-2011"

Август 26.

- Уран-шевер, ус-кылыгларның делгелге-ярмар
- Аныяк сарлык шарыларының чарыгы.
- Чадаг чарыш (эр улус — 20 км, херээжен улус — 10 км)
- 1995-1997 чылдарда төрүттүнген элээди оол аразына тыва хүреш.
- Байырлыг хурал. Концерт.

Август 27. Айттар чарыгы. Улуг мөгелер аразына тыва

САНАЛДАРЫН КИИРЕР

2011 чылдың сентябрының сөөлгү он хонуунда "Тыва амыдыралдың кадык хевиринин девискээри" деп тыва республика шуулганын эрттирери-биле холбаштыр Республиканың Хөй-ниити палатазы республиканың чурт-чонунга болгаш хөй-ниити организацияларына ол айтырыг та биле санал-оналдарын Кызыл хоорай, Ленин кудум бажың № 32 деп адрессте № 125 кабинетче азы 2-32-32-38 деп телефоннар дамчыштыр кирирерин дилеп тур.

СУДУН ШИИТПИРИ-БИЛЕ

Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай камгалалын хайгаараар талазы-биле федералдыг албаны Республика талазы-биле эргелелиниң негелдезин Кызыл хоор 2011 чылдың август 2-де шийтпири-биле хандырган.

Хереглекчилерниң эргелерин кызыгдап турар, тодаргай чардырган керээни үзүп турар үеде керээге кириген акша иштинде ачы-дузаның өртээнге хуу санаашкыннары-биле кады операторунга ажыктыг кылдыр тыртарының дугайында черлериниң ачы-дузанын көргүзеринин керээлеринге кириген кызыгаарлаттырган харысалгалыг ниитилелдин хөдөлүшкү хоойлуга дүүшпес деп санаан болгаш бо талазы-биле акша чорукту болдурбазын суд "ИКА" КХН-ге хүлээндирген.

Судтун бо шийтпирин 10 хонук дургузунда "Тувинская" болгаш "Шын" солуннарга парладырын үстүнде адаттыганын ни хүлээндирген.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Мөңгүн-Тайга кожууннун Кызыл-Хая ортумак школазының чылдың июнь 14-те Чойган Багай-ооловна СААЯНЫҢ тывысканы 17 АА 0008450 аттестаттын читкенин барымдаалаа куш чок деп санаар.

Даштыкыдан медээ

БАШТАЙГЫ ШИИТКЕЛДИ ҮНДҮРГЕН

Великобританияда каш хонук үргүлчүл келген корум-чурум хажыдышкынынга буруулуг ийи киржикчини средада 10 болгаш 16 неделя дургузунда кара-бажыңга олурар кылдыр шийткен. Ол чурт-тун хоорайларында чурум хажыдышкыны дээш баштайгы шийткел ол болган.

Ол корум-чурум чок чоруктарның чылдагааны мындыг. Лондоннун соңгу талазында Тоттенхэм районунга ол черниң чурттакчызы Марк Дагган полиция-биле аткылажып тургаш, боолаттырып каан чүве-дир. Ында чурттап турар кара кештиг кижилер суббота кезээнде үтөп тонаашкыннарны эгелей берген. Оон улаштыр ындыг чорук найысылалдың безин кызыгаарындан үнүп, Манчестер, Бирмингем, Лестер, Вулвергемптон, Бристоль, Глостер болгаш Уэст-Бромидж хоорайларга непертээн.

Ол чурум хажыдышкынының эгезинден бээр полиция 1.1 муң кижини тудуп хоругдаан, оларның 200 ажыының буруузу чарлаан.

САРА ПЭЙЛИ УЙНУКТУГ БОЛ

Алясканың губернатору, Американың консерватив республиканчы оппозиция удуртукчузу Сара Пэйлин болган. Ооң улуг оглу 22 Трэк болгаш ооң өөнүн харлыг Бритта Хэнчек кыс болганнар.

Сара Пэйлин биле оо ээзи Тодд олар беш уруглар дир. Оларның 18 харлы Бристол 2008 чылдың де ашака барбайн чыда, оол Амгы үеде Пэйлин 201 президент соңгулдаларын жир дээнин медегелеве политиктиг ажил кылып, кезип чоруп турар. Чоок нерде ол Айовка чедип аңаа соңгулда мурнунун жылгаларына киржир.

2008 чылда Аризона сенатору Джон Маккейн пр албан-дужаалыга соңгуде демисежип турда, Пэйл оралакчы президентизи кирип турган. Олар Обамага аштырып алган

ИТАР

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О. КУУЛАР. РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, кодээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6980. Чагыг 92. Номерни парлааже дужаалганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 17.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакр Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 0493 Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш ма коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сиб регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылда 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Крав 1).

Солунда парлааттыганы материалдарның авторларының бодалдары цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары б өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаа